

Szakmai zárójelentés

Zárójelentésemben először a kitűzött célok ismertetését, majd a kutatási folyamatot, végül pedig a kapott eredményeket részletezem.

Előzmények és kutatási terv

1978-ban Király Péter professzor megbeszélésre hívta össze azokat a hazai szakembereket, amelyek kutatói érdeklődésének középpontjában az egyházi szláv emlékek álltak. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott találkozó után felgyorsult a Magyarországon őrzött kéziratanyag feltárása és leírása. Ebből a szempontból a legátfogóbb munka a Nyomárkay István és H. Tóth Imre szerkesztésében megjelenő sorozat (*Magyarországi szláv kéziratok. Slawische Handschriften in Ungarn. I.* Budapest, 1990–). 1979 és 1983 között sor került – a főiskola és a debreceni egyetem közötti megállapodás alapján – a nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola anyagának katalogizálására. A munka eredménye M. Pandur Julianna több publikációja; ugyanő ismertetett néhány kódexet, melyet a debreceni egyetemen őriznek (szerzőtársa olykor Cvetanka Janakieva). Szegeden a H. Tóth Imre által alapított paleoszlavisztikai iskola tagjai foglalkoztak (és foglalkoznak ma is) hazai egyházi szláv kéziratok feltárásával (Ágnes Kacziba: *Budimpeštanski rukopis Hristofora Račanina. Sadržaj, paleografski opis i pravopis.* Szeged, 1999; *Буданештское евангелие. Среднеболгарский памятник XIII–XIV в.* Ред. Ё. Заимов, И. Х. Тот, Г. Л. Балаж. Сегед, 2003).

Érdeklődésem szintén az említett 1978-as megbeszélés hatására fordult a magyarországi ukrán egyházi kéziratok felé. Több XVI. századi kódex (Szkotarszkei Tanító Evangélium, Szegedi Minea, Szegedi Levelek, Létai Minea) szövegének kiadása után figyelmemet egyre inkább a nyelvemlékek helyesírási kérdései kötötték le; a *Tizenhatodik századi ukrán egyházi kézírataink és helyesírásuk* c. művel tehát az utóbbi évek kutatási eredményeit kívántam összegezni. Ehhez segítséget nyújtott Ojtozi Eszter (KLTE) és M. Pandur Julianna (KLTE, ELTE) forrásfeltáró munkássága, mellyel a Nyíregyházán és a Debrecenben őrzött kéziratanyag említett katalogizálását elvégezték. Így nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi teljes kéziratanyag leírásához elsősorban az északkeleti kódexeket kell feldolgoznom, a budapesti és szegedi források bemutatása (valamennyi a Gadányi Károly szerkesztette *Bibliotheca Slavica Savariensis* sorozatban, annak IV., VI. és VIII. köteteként jelent meg, vö. *Скотарське учительне евангеліє – український гоміліар 1588 року.* Текст рукопису підготував і видав: Мігай Кочіш. З передмовою проф. Василя Німчука. Szombathely, 1997; *The Sze-*

ged Minea. A Cyrillic Manuscript from the Late 16th Century. A text edition by Mihály Kocsis. Szombathely, 1999–2001; *Лейтанская минея. Исследования и текст*. Szombathely, 2003) csak kisebb kiegészítésekre szorul.

A kutatás célja kettős volt. Egyrészt be akartam mutatni azt, hogy milyen XVI. századi ukrán kéziratanyaggal rendelkezünk (az emlékek következetes leírására korábban nem került sor.) A másik cél pedig az volt, hogy a szövegek helyesírási elemzésével és a tanulságok levonásával olyan áttekintés kerüljön a kutatók kezébe, melynek segítségével a filológusok a textus ortográfiai jegyeit könnyebben el tudják választani az élőnyelvi jelentőségű adatoktól.

A megfogalmazott célok teljesítéséhez több utazást terveztem Debrecenbe és Nyíregyházára, az ott őrzött kéziratok anyag megismerése, paleográfiai leírása, CD-re történő másolása érdekében. A kutatott anyagot kódexről kódexre haladva terveztem publikálni. (A három éves futamidő alatt így 11 tanulmány elkészítését ígértem.) A nyelvemlékek egyenkénti leírása után egy – 200–250 oldalasra tervezett – monográfiát kívántam megjelentetni, melyben nemcsak a kéziratok bemutatására, hanem helyesírási rendszereik részletes ismertetésére és a XVI. századi ukrán egyházi kódexek legfőbb ortográfiai jegyeinek összegzésére is sor kerül.

A kutatás menete

2006-ban és 2007-ben több alkalommal jártam Nyíregyházán, a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában. Elvégeztem az itt őrzött XVI. századi ukrán kéziratok (Sárospataki Evangélium, Máriapócsi Evangélium, Nagylétei Apostol, Sárospataki Apostol, Piricsei Kódex és Gyulaji Evangéliumi Töredék) paleográfiai vizsgálatát, az egyes kódexek több részletét lefotóztattam helyesírási elemzés céljából. Hasonló munkát folytattam a debreceni egyetemi könyvtárban (Máriapócsi Kódex és Debreceni Kódex). A nyelvemlékek ismeretlen vízjeleinek azonosításához Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárát kellett felkeresnem.

A kutatott kéziratokról hét tudományos konferencián tartottam előadást (többek között Szlovákiában és Lengyelországban is). Részben ezeknek az előadásoknak, részben további közleményeknek köszönhetően a kutatott témában kilenc tanulmányom már napvilágot látott, kettő pedig (az ELTE-n kiadott *Studia Russica* c. folyóiratban, ill. a 2007. évi szegedi bulgarisztikai konferencia nyelvészeti kötetében) megjelenés alatt áll. (A bibliográfiai adatokat l. a publikációk jegyzékében.)

A kutatást záró kötetet – a tervekkel összhangban – 2008. október 31-én nyomdába adtam, s az néhány héttel később meg is jelent. Terjedelme (336 oldal) meghaladta a tervezettet.

A kutatási eredmények összefoglalása

A hároméves OTKA-program végterméke a tervezett könyv (*Tizenhatodik századi ukrán egyházi kézirataink és helyesírásuk*. [Bibliotheca Slavica Savariensis. Tomus X. Redigit: Károly Gadányi.] Szombathely, 2008).

A könyv első részében a kódexek főbb paleográfiai és nyelvi sajátosságait veszem egyenként sorra (név, őrzési hely és jelzet, előtörténet, vízjelek, formátum és terjedelem, a másolók száma, fontosabb margóbejegyzések, eddigi szakirodalom, a kézirat tartalmi egységei, főbb nyelvi vonások, főként keleti szlavizmusok és ukranizmusok).

Tekintettel arra, hogy a mű másik megfogalmazott célja annak a bemutatása, milyen helyesírás jellemzi a kor ukrán egyházi kéziratait, az egyes nyelvemlékleírásokat az ortográfia részletes elemzése követi. (A *helyesírás* és *ortográfia* kifejezéseket mint szinonimákat használom, melyek magukban foglalják a *grafikát* is.) Minden helyesírás-ismertetés hat részből áll: a jerek használata, a juszok írása, a **кѣ**, **гѣ**, **хѣ** és **кѣ**, **гѣ**, **хѣ** betűkapcsolat, egyes görög betűk, „új” szláv betűk, egyéb megjegyzések.

Kéziratonként rendszerint több egybefüggő passzust vizsgáltam: a kiválasztott szövegrészletek számát a másolók, a feltételezett előképek, továbbá (különösen gyűjteményes kódexek esetében) a tartalmi sokszínűség is befolyásolta. (Így például a Szkotarszkei Tanító Evangéliumból az előszó, egy evangéliumrészlet és egy prédikáció lett elemzés tárgya.) Az alábbi részletek ortográfiai sajátosságait írtam le:

Szkotarszkei Tanító Evangélium (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Eccl. Slav. 9, 1°, 224 levél) – ff. 1a–4b, 75a–77a, 132a–135a; rövidítés: SZTE;

Szegedi Minea (Szeged, SZTE Központi Könyvtára, Ms 1, 1°, 363 levél) – ff. 27a–30b, 91a–95a, 276b–282b, 187b; rövidítések rendre: SZM1A, SZM1B, SZM1C, SZM2;

Szegedi Levelek (ugyanott, jelzet nélkül, 4°, 3 levél) – ff. 1a–3b; rövidítés: SZL;

Létai Minea (katalogizálatlan, 4°, 347 levél) – ff. 58a–66a, 70, 108b–112a; rövidítések rendre: LM1, LM2, LM3;

Sárospataki Evangélium (Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola könyvtára, Ms 20.012, 1°, 297 levél) – ff. 146a–148b, 192b–194a; rövidítés: SE;

Máriapócsi Evangélium (ugyanott, Ms 20.006, 1°, 279 levél) – részlet Lukács evangéliumából (11,34–12,21) és János evangéliumából (6,48–7,36); az idézetekben a pagináció nélküli oldalak jelölése: Aa, Ab, Ba, Bb stb.; rövidítések rendre: ME1, ME2;

Nagylétai Apostol (ugyanott, Ms 20.007, 1°, 315 levél) – részlet az Apostolok cselekedeteiből (8,40–10,33), Levél Títusznak; az idézetekben a pagináció nélküli oldalak jelölése:

Aa, Ab, Ba, Bb stb.; rövidítések rendre: NA1, NA2;

Sárospataki Apostol (ugyanott, Ms 20.005, 1°, 298 levél) – ff. 238a–242a; rövidítés: SA;

Piricsei Kódex (ugyanott, Ms 20.008, 1°, 385 levél) – ff. 85a–92a, 293a–296a; rövidítések rendre: PK(1)A, PK(1)B;

Gyulaji Evangéliumi Töredék (ugyanott, Ms 20.017, 1°, 77 levél) – ff. 56b–63a, 7, 76a–77b; rövidítések rendre: GYET1, GYET2, GYET3;

Máriapócsi Kódex (Debreceni Egyetem Kézirattára, Ms 106/15, 4°, 185 levél) – ff. 37b–44b, 154b–159a; rövidítések rendre: MK(1)A, MK(1)B;

Debreceni Kódex (ugyanott, Ms 106/16, 4°, 152 levél) – ff. 10a–15a, 137a–141b; rövidítések rendre: DK(1)A, DK(1)B.

Megjegyzés: A kézirat neve utáni szám a másolóra, az azt esetleg követő nagybetű a szövegrészre vonatkozik (pl. SZM2 = a Szegedi Minea második másolója; SZM1C = a Szegedi Minea első másolójától származó C jelű passzus). Egyetlen másoló esetén a különböző szövegrészek előtti 1-es szám zárójelben van (pl. PK(1)A, PK(1)B stb.), de nem hagytam el, mert a PKA, PKB típusú jelölés értelemzavaró lett volna.

A könyv második részében a kéziratok ortográfiai sajátosságait összefoglalóan tekintetem át. Úgy gondolom: tizenkét nyelvemlék huszonhét – legtöbbször különböző helyesírási jegyeket mutató – részlete elegendő adatot szolgáltat ahhoz, hogy belőlük megalapozott következtetéseket vonhassunk le az adott nyelvterületen az adott időszakban másolt művek ortográfiájának közös és eltérő vonásairól. (E rész fejezetbeosztása megegyezik azzal a tagolással, melyet a kódexek helyesírásának egyenkénti bemutatása során is követtem.)

A következtetéseket az utolsó fejezet tartalmazza.

A Befejezés azt összegzi: milyen mértékben tükröződik nyelvemlékeinkben az Evtimij pátriárkáról elnevezett ortográfia. (*A Bevezetés* rövid áttekintést adott a „könyvek kijavítása” előtti helyzetről, az új ortográfia jellegzetes szabályairól és azok elterjedéséről.) Erre a kérdésre már csak azért sem kerülhető meg a válasz, mert az ukrán helyesírás történetében másodiknak nevezett szakaszt, mely a XIV. század végétől a XVII. század elejéig tart, éppen a tirnovói reform érvényesülésének periódusaként tartják számon. S jóllehet a kéziratok bemutatása során elsősorban a markáns helyesírási vonások megjelenítése volt a cél (s nem okvetlenül a bulgáriai reform tükröződésének bemutatása), néhány evtimiji szabály érvényesülése mindvé-

gig nyomon követhető maradt. Ezek: a jerek használata (**ɓ** néma, **ɓ** hangzó helyzetben), a **s** gyakori előfordulása, a két jésítetlen jusz írásának szabályozása, a nyolcas **ɯ** és a tízes **i** alkalmazása, széles **ε** a $j+e$ hangkapcsolat visszaadására, az ómega használata, az intervokális **j** jelölhetlensége **a** előtt. Ha az elemzett szövegrészleteket e szempontok szerint értékeljük, s 0-val jelöljük, ha valamely középbolgár helyesírási előírás nem vagy alig teljesül, 1-gyel az evtimiji szabály többé-kevésbé következetes, 2-vel pedig a szigorú (kivétel nélküli vagy szinte kivétel nélküli) megtartását, akkor az alábbi táblázatot kapjuk (a töredékek esetében a gyakoriságot természetesen a vizsgálható passzus terjedelméhez viszonyítva):

<i>Kódex</i>	ɓ,ɓ	s	<i>juszok</i> ɯ,i	ε	<i>ómega</i> a		
SZTE	2	1	0	2	2	1	2
SZM1A	0	0	0	1	2	2	2
SZM1B	2	1	2	1	2	2	2
SZM1C	2	2	1	1	2	2	2
SZM2	2	0	0	0	2	1	0
SZL	2	1	2	2	2	2	0
LM1	2	1	2	2	2	1	2
LM2	2	0	0	2	2	1	1
LM3	2	0	2	2	2	2	2
SE	1	1	1	2	1	2	2
ME1	1	1	1	2	1	2	2
ME2	2	1	0	2	1	2	2
NA1	1	0	0	0	0	2	0
NA2	1	0	0	1	0	1	0
SA	2	1	2	2	2	1	2
PK(1)A	1	2	0	0	2	2	2
PK(1)B	1	0	0	0	1	2	2
GYET1	2	1	2	0	1	2	2
GYET2	1	1	0	2	0	1	0
GYET3	2	0	1	0	1	2	2
MK(1)A	2	1	1	0	2	2	0
MK(1)B	2	1	0	0	2	2	0
DK(1)A	1	0	2	1	1	2	2
DK(1)B	2	1	2	1	1	1	2

Az értékelt helyesírási vonások súlya természetesen nagyon eltérő, a táblázat különböző oszlopai fontosság szempontjából nem egyformák. Így is megállapítható: a nyelvemlékek másolói *törekedtek* arra, hogy a tirnovói ortográfia szerint írjanak. Megfigyelhettük, hogy ennek az igyekezetnek az eredményességét egy merőben más helyesírású protográf nagymértékben leronthatta. Az ukrán ortográfia történetének második szakaszát tehát nem annyira az új középbolgár úzus átvételének ténye, mint inkább az ahhoz való *tudatos közelítés* jellemzi.

A kéziratok az ukrán ábécé formálódásáról is érdekes információkat adnak.

A másolók több-kevesebb következetességgel használják *j+e* jelölésére a *ε* betűt. A *j+i* visszaadása nagyon gyakran speciális grafémával történik. (Néha ugyanezt a szerepet tölti be a *ñ* is, bár a kódexekben ez a betű inkább *j-t* jelöl.) Az *i* viszont ekkor még az *и* változata; az *i* hangot a jattyal adják vissza a másolók.

A teljesség kedvéért említtem meg, hogy a veláris zöngés felpattanó zárhangnak (mely ma az idegen eredetű és a hangutánzó szavakban hallható; betűje *ɾ*) a vizsgált egyházi emlékekben még nem találtam példát a *ɾ*-tól különböző jelölésére. Ez alapvetően a szövegek egyházi jellegével, a *g-t* tartalmazó szavak hiányával magyarázható.

A XVI. századi ukrán egyházi kézirataink ortográfiájának tanulmányozása tehát nemcsak az adott kódexek nyelvi elemzése szempontjából fontos (sőt, nélkülözhetetlen), hanem egyúttal hozzájárul az ukrán helyesírás történetének alaposabb megismeréséhez is.

Összegzés

Megítélésem szerint a kutatásaim a terveknek megfelelően folytak. A hazánkban őrzött – mai ismereteim szerinti – összes XVI. századi ukrán egyházi kéziratot megvizsgáltam. Elkészítettem paleográfiai és helyesírási leírásukat. A témában megjelentetett hasonló tartalmú közlemények folytatásaként előzetesen 11-et terveztem publikálni: a tanulmányok elkészítésére sor került (melyek közül a futamidő végéig a nyomdából 9 jött ki; egyiküknél az OTKA-támogatás ténye sajnálatos módon lemaradt). A kutatások összegzéseként egy 200–250 oldalas könyv összeállítását terveztem: a mű – 336 oldal terjedelemben – 2008 végén megjelent. Ezzel valamennyi kitűzött feladatot határidőre teljesítettem.

A nyújtott támogatásért a javaslattevő és odaítélő grémiumoknak, továbbá az OTKA Iroda lebonyolítást végző munkatársainak ezúton is köszönetemet fejezem ki.

Szeged, 2009. április 26.

Kocsis Mihály